

UOT: 82.091

Elnarə ZEYNALOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: ezeynalova77@gmail.com

ORCID: [0000-0002-2029-7214](https://orcid.org/0000-0002-2029-7214)

XAQANI ŞİRVANININ NƏSRİ VƏ ŞAİRİN YENİ ƏLYAZMASI

Açar sözlər: Xaqani Şirvani, nəsr, Chester Beatty, əlyazma, məktub

Keywords: Khagani Shirvani, prose, Chester Beatty, manuscript, letter

Ключевые слова: Хагани Ширвани, проза, Честер Бетти, рукопись, письмо

Giriş

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu ilə seçilən şairlərdən olan Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar keçən əsrin ortalarından başlamış və bugünümüdə qədər davam etməkdədir. Azərbaycanda şairin həyat və yaradıcılığını f.e.n. Məmmədağa Sultanov, akad. Həmid Araslı, f.e.n. Solmaz Rzaquluzadə, f.e.d., prof. Qafar Kəndli-Herisçi və başqa bu kimi alimlər tədqiqatə cəlb etmişlər. Bu sahədə ilk tədqiqat işi M.Sultanovun, ən geniş və əhatəli iş isə Q.Kəndli-Herisçinin adı ilə bağlıdır. Lakin qələmini həm nəzmdə, həm də nəsrə sınaayan, asanlıqla fars dilindən ərəb dilinə keçərək hər iki dilin imkanlarından məharətlə istifadə edən, fəlsəfəni, ilahiyyəti gözəl bilən, öz dövründə baş verən ədəbi-siyasi hadisələrə biganə qalmayan, yenilikçi şair kimi Şərqi dahi şairlərinin təqlid etdiyi, nəzirələr yazdığı Xaqaninin hələ açılmayan çox sirri var. Bu fikir xüsusən də şairin nəsr əsərlərinə aiddir. Belə ki, bütün mənbələrdə şairin öz beytləri əsasında onun fars və ərəb dillərində nəsr əsərlərinin olduğu göstərilə də, onlardan elmə məlum olan nümunələrin sayı çox deyil. Son illərdə üzə çıxarılan ərəbcə yazılan iki məktub buna görə çox qiymətlidir. Məlumat üçün qeyd edim ki, məktublar iki əlyazmada – *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu'nda* yer alan 1173/4 və Dublində (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanasındaki MS 3798 şifrəli əlyazmalarda öz əksini tapıb. Məhz nəsr əsərlərinin müəllifin fikir aləmini, dünyagörüşünü daha yaxşı əks etdirdiyini nəzərə alsaq, Xaqani məktublarının elmi dəyərini tam mənası ilə anlamış olarıq.

Əlyazmada əks olunan iki məktubun vacibliyini göstərmək üçün əvvəlcə Xaqaninin nəsr, daha sonra Dublində (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanasındaki MS 3798 şifrəli əlyazma haqqında ilkin məlumat vermək və həmin əlyazmanın Xaqaninin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs etmək istərdim.

Xaqaninin nəsr

Xaqaninin nəsr əsərləri nəinki Azərbaycan xaqanişünaslığında, həm də Xaqani yaradıcılığından bəhs edən əcnəbi alimlərin tədqiqatlarında ən az müraciət olunan sahədir. Bu da onun nəsr əsərlərinin bəzilərinin onun sağlığında, bəzilərinin də sonrakı dövrlərdə itib-batması ilə bağlıdır. Təəssüf ki, şairin dövrümüdə qədər gəlib çatan əsərləri dünyanın bir sıra kitabxanalarına səpələndiyindən onlar indiyədək bir yerə toplanıb tam şəkildə çap olunmamışdır. Buna görə də onun nəsr əsərlərinin sayı

barədə dəqiq məlumat vermək olmur. Zənnimcə, hazırda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ən aktual problemlərdən biri Xaqaninin nəsrinin, əsas da məktublarının öyrənilməsindəki boşluqdur. Bu boşluq aradan qaldırılsa, həm şairin özü, həm müasirləri, həm də yaşadığı mühitlə bağlı yeni faktlar ortaya çıxa bilər. Çünki şairin məktubları yaxınlarına, dövrünün görkəmli alimlərinə və siyasi xadimlərinə ünvanlanıb; yaxınlarına göndərdiyi məktublar onun öz həyatını, alimlərə yazdığı məktublar həmin dövrdə elm və mədəniyyətin inkişafını, hökmdarlara göndərdiyi məktublar isə XII əsrin siyasi xəritəsini daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan alimləri arasında şairin nəsrinə barədə ilk məlumat M.Sultanova aiddir. Tədqiqatçı “Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında)” monoqrafiyasına “Xaqaninin nəsrinə haqqında bir neçə söz” [6, s.59-63] adlı hissə daxil etmişdir. Bəhsə verilən addan da göründüyü kimi, bu məlumat çox da geniş olmayıb, əsasən, “Tuhfətül-İraqeyn” poemasına nəsrə yazılan müqəddimə, yəni dibaçə ilə bağlıdır. M.Sultanov şairin nəsrindən elmə məlum olan nümunələri belə göstərib: *“Hələlik bizdə Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı bir müqəddiməsi, dostu Nizamiyə yazdığı bir məktubu, Şirvanşah Axsitana yazdığı iki məktubu və ərəb dilində nəsrə yazdığı bir əsəri mövcuddur”* [6, s.60].

Xaqani nəsrinə ilə bağlı yeni məlumat 1961-ci ildə Ahmet Ateşə məxsusdur. Alim Lala İsmail Efendi kitabxanasında XIV əsrə aid əlyazma nüsxəsində Xaqaninin məktublarını aşkar etmişdir. Ahmet Ateş əlyazmadakı farsca yazılan 27 məktubu araşdırmazdan əvvəl ona qədər şairin elmə məlum nəsr əsərlərini belə göstərmişdir: *“Tuhfat al-İrakayn'ninin önsözü, Paris, Bibliotheque Nationale'de bulunan bir Kulliyat-i Hakani nüshasında görülen 7 mektup ve Armağan dergisinde yayınlanmış olan 2 mektup”* [1, s.239]. Onun gəldiyi nəticəyə görə, Lala İsmail Efendi nüsxəsindəki məktubların hamısı yeni deyil. Onlardan ilk dördü Parisdəki Kulliyat nüsxəsindəki dörd məktubla, biri isə “Armağan” dərgisində nəşr olunan bir məktubla eynidir. Buradan belə nəticə əldə edirik ki, Ahmet Ateş sayəsində elmə ədibin 22 yeni məktubu məlum olub. Alim *“benzeri bulunmayan bir mektuplar dergisi”* [1, s.247] kimi xarakterizə etdiyi bu əsərləri Rəşid əd-Din Vətvət və Muntəzib əd-Dinin məktubları ilə müqayisə etmiş və *“bilakis kendisi tərəfindən ve kendisine ait meseleler için yazılmış mektuplar”* olduğuna görə üstünlüyü Xaqaninin məktublarına vermişdir [1, s.247].

Xaqaninin nəsrinə ilə bağlı növbəti əsaslı iş İran alimi Məhəmməd Rəşənin adı ilə bağlıdır. O, Xaqaninin farsca yazdığı məktublarını müxtəlif əlyazma nüsxələri (Lala İsmail Efendi, Süleymaniyyə Şəhidi Ali Paşa, Sipəhsalar, Paris Milli Kitabxanası, “Armağan” dərgisi) əsasında birinci dəfə 1349 (1970)-cu, ikinci dəfə 1362 (1983)-ci ildə Tehrandə “Münşəat Xaqani” (منشآت خاقانی) [16] adı altında çap etdirmişdir. Bura təxminən 60 məktub daxildir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu barədə nisbətən geniş məlumata Q.Kəndli-Hərşinin tədqiqatlarında rast gəlinir. Alim öz monoqrafiyasında şairin həyatı ilə bağlı cəhətlərə aydınlıq gətirmək üçün şairin nəzm əsərləri ilə yanaşı, məktublara da bir mənbə kimi müraciət etmişdir. Lakin monoqrafiyada tədqiqat obyektinə məktublar yox, şairin həyatı, dövrü, mühiti olduğundan onlarla bağlı verilən məlumat dağınıq haldadır. 2007-ci ildə çap olunan 6 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “Xaqani Şirvani” bəhsində [2, c.2, s.463-469] məktublarla bağlı daha konkret məlumat əldə etmək olar. Burada məktubların ünvanlandığı şəxsiyyətlər göstərilmiş

və Qütbəddin Əbhəriyə, Qızıl Arslana, Dərbənd əmiri Seyfəddin Məhəmməd Arslan şaha yazılan məktubların qısa təhlili verilmişdir.

Xaqaninin nəsrilə bağlı son illərə aid olan yeniliklərdən biri şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərinə aiddir. M.Sultanov şairin nəsrilə bağlı verdiyi məlumatda “*Xaqaninin ərəbcə yazdığı bir nəsr əsəri*” deyərək Məlikül-Əzəm Ələddin Atsızın mədhi olduğu qəsidəyə yazılan müqəddiməni nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, şair ərəbcə olan iki qəsidəsinə nəsrilə kiçik müqəddimələr yazmışdır. Bu müqəddimələr Xaqani əsərlərinin İran alimləri tərəfindən hazırlanan divanlarda (dr. Səccadi, dr. Kəzzazi) və B-136 şifrəli Sankt-Peterburq və M-242 və M-413 şifrəli Bakı nüsxələrində öz əksini tapıb. Müqəddimələrin divan və əlyazmalardakı mətnləri arasında müəyyən fərqlər var; katib və nəşr xətalrı, nöqtələrin yerində qoyulmaması onların elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasını zəruri edir. Azərbaycanda ilk dəfə onları prof. İmamverdi Həmidov tərcümə edib. Alimin ancaq bir mənbədən – dr. Səccadi nəşrindən istifadə etməsi tərcüməyə də öz təsirini göstərmiş. Məsələn, alimin istifadə etdiyi dr. Səccadi nəşrində İmam Muhəmməd bin Yəhyaya həsr olunan qəsidəyə yazılan müqəddimədən bir hissəyə nəzər salaq:

ثم اهنف ابكاري احكام النجوم وهي علم التخمين وزخارف قول المنجمين المترجمين في احوال سنة
القران و اجتماع الشهب السبعة في برج الميزان [9,s. 948]

Tərcümə belə verilib: “*Sonra isə gənclik çağlarımda ulduzların göstərdiklərinə rəğbət bəslədim. Bu, təsəvvürlərlə və münəccimlərin bəzənmiş sözləri ilə bağlı bir elmdir. Onlar Quran sünnəsinin durumuna və Tərəzi bürcündə yığılan yeddi boz kütləyə toxunurlar*” [3, s.64].

Müqəddimələrin həm divan, həm də M-242 və M-413 şifrəli Bakı nüsxələrindəki variantı əsasında iki sözü dəyişməklə (افكاري – ابكاري) bu hissəni belə vermək olar:

ثُمَّ أُصِيفُ أَفْكَارِي أَحْكَامِ النُّجُومِ وَهِيَ عِلْمُ التَّخْمِينِ وَزَخَارِفُ قَوْلِ الْمُنْجِمِينَ الْمُتَرْجِمِينَ فِي أَحْوَالِ سَنَةِ الْقُرْآنِ
وَاجْتِمَاعِ الشُّهُبِ السَّبْعَةِ فِي بُرْجِ الْمِيزَانِ.

Analoji olaraq cümlə belə tərcümə olunur: “*Sonra ulduzların ehkamina öz fikirlərimi bildirirəm, belə ki, o, münəccimlərin Quran ilinin vəziyyəti və Tərəzi bürcündə yeddi ulduzun toplaşması əsasında yaranan təsəvvürləri və bəzənmiş sözləri ilə bağlı təxmin etmə elmidir*”.

Mətnə *سنة القرآن* ifadəsi isə *Quran sünnəsi* yox, *Quran ili* deməkdir. Xaqani, Ənvəri, Zahir əd-Din Fəryabi, Nizami və digər orta əsr şairlərinin əsərlərində çox rast gəlinən bu ifadə orta əsrlərdə məşhur olan bir hadisə ilə bağlıdır: 482-ci ildə münəccimlər 100 il sonra, yəni 582-ci ildə ulduzların hava bürcü olan Tərəzi bürcünə toplaşması nəticəsində böyük fəlakət olacağını, yer üzündə insanların məhv olacağını söyləmişlər. Şairlər bu proqnoza müxtəlif şəkillərdə münasibət bildirirdilər. Məsələn, Xaqani “*Tuhfətul-İraqeyn*” əsərinin *در طعنه گروهی که گفته بودند بعد از سی سال طوفان خواهد شد* “*Otuz il sonra fırtına olacağını söyləyən qrupu tənə*” hissəsində bu məsələyə belə toxunub:

در گوش مقلدان اقوال دادند خبر که بعد سی سال
[10, s.140] سر یست بسیر اختران در خسف است به بیست و یک قران در

*Müqəllidlərin qulağına çatıb ki, xəbəyə görə otuz il sonra
Ulduzların 21 birləşməsinə görə tutulma olacaq.*

K.İ.Çaykin Xaqaninin yuxarıdakı beytlərini nəzərə alaraq, əsərin yazılma tarixini İbn əl-Əsirə istinadən belə hesablayıb: 582–30=552-ci il [8, s.29]. Tədqiqatçı

Xaqaninin bioqrafiyası ilə bağlı bəzi tarixlərə də məhz şairin bu hadisəyə müraciəti əsasında aydınlıq gətirmişdir.

Xaqani nəsrinin ən maraqlı tərəfi isə şairin məktublarıdır. Çünki məhz məktublarda şair həm yaşadığı dövr, həm də öz həyatı, yaşadıkları haqqında geniş məlumat vermiş, düşüncələrini qələmə almışdır. Ədibin son illərdə aşkar edilən ərəbcə yazdığı iki məktub bu cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktublar ilk dəfə İran ədəbiyyatşünas alimi *Muhamməd Rza Turki* tərəfindən Dublindəki (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanasından və *Süleymaniye yazma eser kütüphanesindən* (Türkiyə) aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı bu barədə h/ş. 1397-ci (2018) ildə yazdığı məqalədə [15] ümumi məlumat vermiş, h/ş. 1398-ci (2019) ildə isə artıq məktubların elmi-tənqidi mətni, tərcüməsi və təhlilindən ibarət kitab [14] nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanda şairin ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum olan bu iki məktub haqqında ilk məlumat 2020-ci ilə aiddir [7]. Həmin vaxt sözügedən əlyazmalardan birini – *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu*nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmanın fotosuratını əldə etmək mümkün olduğundan məqalədə məktublarla bağlı ancaq həmin əlyazma əsasında ümumi məlumat verilib. Hazırda Dublindən ikinci əlyazma – *Chester Beatty* nüsxəsinin fotosurəti də göndərildiyindən iki əlyazma əsasında məktubların elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq mümkün oldu. Məktubların tərcümə və əsaslı təhlilindən sonra elmi-tənqidi mətni ilə birlikdə nəşri nəzərdə tutulur.

Chester Beatty nüsxəsi

Süleymaniye nüsxəsindən daha qədim olan *Chester Beatty* nüsxəsi 21x17 həcmli vərəqdə aydın nəxs xətti ilə Abd əl-Vahhəb bin Əbi əl-Fadl ət-Təbrizi tərəfindən yazılıb. 79 vərəqdən ibarət əlyazmanın oxunaqlıq vəziyyəti çox yaxşıdır. Hər vərəq iki səhifədən, hər səhifədə verilən mətn, əsasən, 11 sətirdən ibarətdir. İri hərflərlə aydın şəkildə yazılan əlyazmanın 9 sətiri eyni ölçüdə, I və XI sətirlər, yəni səhifədəki ilk və son sətirlər isə daha iri hərflərlə yazılıb. Bu da onu Süleymaniye nüsxəsindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Məlumdur ki, ərəb mətnləri, bəzi mənbələr istisna olmaqla, əksər hallarda hərəkəsiz verilir. Süleymaniye nüsxəsində ancaq ilk vərəqdə hərəkələr qoyulubsa, bu əlyazmada ilk vərəqdən sona qədər bütün mətn tam və qüsursuz şəkildə hərəkələnib. Bu da, təbii ki, mətnin daha dəqiq tərcüməsi üçün vacib olan şərtlərdəndir. Süleymaniye nüsxəsində olduğu kimi, burada da səhifənin kənarlarında bəzi qeydlər var; onlardan bəziləri mətnlə eyni istiqamətdə yazılıb və məndəki bəzi sözlərin izahından ibarətdir. Bəziləri isə mətnə əks istiqamətdədir və onları oxumaq üçün vərəqi tərsinə tutmaq lazımdır. Həmin qeydlərin hansı məqsədlə yazıldığını məktublar tam tərcümə və təhlil edildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkün olacaq.

Xaqaninin Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə yazdığı məktub əlyazmanın 1-18-ci vərəqlərində yer alıb. Auhud əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanan məktub isə 18-ci vərəqin sonundan başlayıb 32-ci vərəqin birinci səhifəsini də əhatə edir.

Əlyazma belə başlayır:

هَذِهِ رَسَائِلُ أَنْشَأَهَا الصَّدْرُ الْكَبِيرُ الْعَالِمُ الْعَادِلُ الْمُفْضِلُ أَفْضَلُ الدُّنْيَا وَالْدِّينِ عِلَاءُ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ مَلِكُ الْفَضْلَاءِ فِي الْعَالَمِينَ آيَةُ الْحَقِّ حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ حَسَنُ الْعِجَمِ الْخَاقَانِي قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ وَ نَوَّرَ ضَرْيَحَهُ. وَالرَّسَالَةُ الْأُولَى مُنْفَعَةٌ مَبْعُوثَةٌ إِلَى الشَّيْخِ الْإِمَامِ فَطْبِ الدِّينِ حُجَّةِ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ صَدْرُ الْعُلَمَاءِ فِي الْعَالَمِينَ الْأَبْهَرِيِّ حَسَنَ اللَّهُ أَيْامَهُ.

"Bu məktubları böyük əyan, ədalətli və fəzilətli alim, bu dünyanın və dinin əfzəli, İslamda və müsəlmanlar arasında yüksək yer tutan, dünyada fəzilətlilərin şahı,

Haqqın ayəsi, xəlf olunanlar üçün Allahın (c.) dəlili Hassənul-Acəm əl-Xaqani, Allah (c.) onun ruhunu şad etsin və qəbrini nurla doldursun, yazıb.

Birinci məktub İslamın və müsəlmanların hüccəti, alimlərin başçısı Şeyx Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə – Allah (c.) onun həyatını daha da yaxşı etsin – yazılıb göndərilib”.

18-ci vərəqin sonundan başlayan ikinci məktub belə başlayır:

رسالة أُخْرِى إِلَى الشَّيْخِ الْفَاضِلِ أَوْحَدِ الدِّينِ الْغَزْنَوي

“Şeyx Auhəd əd-Din əl-Gəznəviyə yazılmış digər məktub”.

Daha sonra isə əl-Baxərzinin “Dumyat əl-qasr və ‘usratu’ əhlil-‘asr” əsərinin xütbəsi gəlir.

Hər iki əlyazmanın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün vacibliyinin, təbii ki, isbata ehtiyacı yoxdur. Amma burada bəzi məsələləri xüsusi vurğulamaq istərdim:

1. Məktublardan birincisi və həcmcə daha böyüyü haqqında çox az məlumat olan Azərbaycan alimi imam Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə həsr olunub. Ədibin bu şəxsiyyətə farsca yazdığı 3 məktub elmə məlumdur. Həmin məktublardan ikisinin qısa məzmunu əvvəlcə Ahmet Ateş, daha sonra Q.Kəndli-Herisçi tərəfindən verilsə də, Qutb əd-Dinin kimliyi konkret şəkildə göstərilməyib. Bu şəxs haqqında mənbələrdə məlumatlar fərqlidir. Ərəbcə yazılan məktubu da əlavə etsək, artıq əldə olan 4 məktub əsasında Qutb əd-Din əl-Əbhəri haqqında geniş məlumat əldə etmək olar.
2. Birinci məktubda Xaqani sufiliklə bağlı fikirlərə geniş yer ayırıb. Bu məlumatlardan həm hicrətin VI əsrində Azərbaycanda sufiliyin necə yayıldığını, həm də ədibin özünün sufiliyə necə münasibət bəslədiyini öyrənmək mümkün olacaq.
3. Birinci məktubda ədib Xunəc şəhərindən bəhs edir. Burada kağız istehsalına toxunur. Azərbaycan tədqiqatçılarının orta əsr şəhərlərindən bəhs edən araşdırmalarında Xunəclə bağlı kiçik məlumata rast gəlinsə də, bu məlumatlar bir-birini təkrarlayan ərəb və fars mənbələrindən götürülüb. Xaqaninin məktubu sayəsində həm bu şəhərlə bağlı yeni məlumat əldə etmək, həm də Azərbaycan ərazisini Azərbaycan ədibinə məxsus mənbədən öyrənmək mümkün olacaq.
4. İkinci məktubun yazıldığı Auhəd əd-Din əl-Gəznəvi haqqında mənbələrdən məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Deməli, Xaqaninin məktubu sayəsində bu şəxsiyyətlə də tanış olmaq imkanı əldə edirik.
5. Xəttatın əlyazmanın son vərəqində etdiyi qeyd isə xaqanişünaslıq elmi üçün son dərəcə maraqlıdır. Belə ki, xəttat yazır:

كَتَبَهُ عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ أَبِي الْفَضْلِ التَّبْرِيزِي
حَامِداً لِلَّهِ تَعَالَى عَلَى نِعْمَةٍ وَ مُصَلِّياً عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَام
غُرَّةَ شَهْرِ رَمَضَانَ الْمُبَارَكِ سَنَةِ إِحْدَى وَ ثَمَانِينَ وَ خَمْسِ مِائَةٍ

“Bunu Abd əl-Vahhab bin Əbi əl-Fadl ət-Təbrizi Allah-taalaya verdiyi nemətə görə şükür edərək və onun elçisi Muhəmmədə salam və salavat göndərərək yazıb.

Mübarək Ramazan ayının əvvəli 581-ci il”.

Bu məlumat şairin ölüm tarixinə yenidən nəzər salmaq üçün ciddi bir dəlildir. Çünki məktubun əvvəlində xəttat şairin ruhuna dualar oxuyur və onun qəbrinin nurla dolmasını diləyir. Deməli, əlyazmaya əsaslanaraq Xaqaninin vəfat tarixinin hicri təqvimə ilə 581-ci ildən əvvələ aid olduğu iddia edilə bilər. Qeyd edək ki, Xaqanidən bəhs olunan mənbələrdə onun vəfat tarixinə 582-595-ci illər arasında müxtəlif

şəkillərdə rast gəlmək olar. Təbii ki, mənbələrdən ən mühümü 1931-ci ildə Novruz Ağayev tərəfindən hazırlanmış Xaqani qəbrinin estampajıdır. Məhz həmin estampaj əsasında şairin 595-ci ildə vəfat etdiyi qəbul edilmişdir [6, s.20-25; 5, s.76-89]. Bu tarixlə bağlı apardığım bəzi araşdırmalar Xaqaninin vəfat tarixinə yenidən nəzər salmağın vacib olduğunu göstərdi.

İranda da Xaqaninin vəfat tarixi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkillərdə göstərilərsə də, son illərdə burada da 595/1199-cu ilə tez-tez rast gəlinirdi. Məhz Rza Turki məktublarla bağlı 1398-ci ildə Tehrandə çap etdirdiyi kitabının titul səhifəsində *Chester Beatty* nüsxəsinə əsaslanaraq, Xaqaninin ölüm tarixini 581-ci il kimi göstərmişdir. Lakin bir faktı unutmaq olmaz ki, əlyazmada göstərilən tarix şairin ölüm tarixi yox, əlyazmanın hazırlanma tarixidir və onun şairin ölümündən neçə il sonra yazıldığı məlum deyil. Buna görə də, zənnimcə, bu məsələdə daha dəqiq nəticə əldə etmək üçün şairin vəfat tarixinin göstərildiyi bütün mənbələr təkrar nəzərdən keçirilməlidir.

Nəticə

XII əsr Azərbaycan mühitində böyümüş, Orta Şərqi qarış-qarış gəzmiş, dövrünün elmlərinə dərindən bələd olmuş, əsərlərində yunan və Şərq filosoflarının fikirlərinə münasibət bildirməklə yanaşı, öz şəxsi düşüncələrini də sərgiləyən mütəfəkkir, ziyalı, şair, ədib olan Xaqaninin maraqlı nəsr əsərləri var. Bu nəsr əsərləri tarixi məlumatları ehtiva etdiyindən onlar geniş elmi təhlilə cəlb edilməlidir. Ədibin araşdırmalar sayəsində üzə çıxarılan iki məktubu ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum ilk nümunələrdir. Onların geniş tədqiqi şairin həyatı və dünyagörüşü ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirəcək. Deməli, klassik ədəbiyyatı daha yaxşı öyrənmək və tədqiq etmək üçün mütləq əlyazmalara müraciət edilməlidir. Məhz əlyazmalar klassik şairlərlə bağlı yeni məlumatların üzə çıxarılması üçün ən etibarlı mənbədir.

Sonda M.Sultanov və Ahmet Ateş ənənəsini davam etdirərək, Xaqaninin nəsr əsərlərinin sayını göstərmək istədim: hazırda bizə Xaqaninin dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərinə ünvanladığı 62 məktubu (farsca 60, ərəbcə 2), 3 müqəddiməsi (“Tuhfətul-İraqeyn”ə farsca yazdığı dibaçə və Məlikul-Ə’zam Ələəddin Atsız və imam Məhəmməd bin Yəhyaya ərəbcə həsr etdiyi qəsidələrin müqəddimələri) məlumdur. Bu əsərlərin sayını artırmaq üçün dünya kitabxanalarının əlyazma fondları ciddi şəkildə araşdırılmalıdır. Əminəm ki, Xaqaninin, eləcə də digər klassik şairlərimizin elmə məlum olmayan əlyazmaları, əsərləri hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir.

Təşəkkür. *Xaqani yaradıcılığının, xüsusən də nəsrinin öyrənilmə tarixinə bir yenilik gətirən məktubların əlyazmalarının fotosuratını əldə etməkdə göstərdikləri təmənnasız köməyə görə hər iki kitabxananın – qardaş Türkiyədəki (İstanbul) Süleymaniyyə yazma eser kütüphanesi və İrlandiyadakı (Dublin) Chester Beatty kitabxanasının rəhbərliyinə və əməkdaşlarına öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.*

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ateş Ahmed. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 239-247
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II cild. Bakı: "Elm", 2007
3. Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, "Ön söz" və izahların müəllifi: İ.Həmidov. Bakı: "Parlaq İmzalar", 2017
4. Xaqani Şirvani. Rəsəil. Süleymaniyyə yazma eser kütüphanəsi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu, 1173/4 şifrəli əlyazma
5. Kəndli-Herisçi Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: "Elm", 1988, 592 s.
6. Sultanov M. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954
7. Zeynalova E. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2020. №1, s.32-38
8. Чайкин К.И. К установлению некоторых дат биографии Хакани // Хакани. Незами. Руставели. Академия Наук ССР Научно-исследовательский институт кавказведения имени акад. Н.Я.Марра. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1935, с. 15-34
9. أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران: ۱۳۳۸، ص.
10. خاقاني شرواني. تحفة العراقيين. به نگارش: حكيم خاقاني. ۴۹۰ ص.
11. خاقاني شرواني. ديوان. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242, vərəq – 478
12. خاقاني شرواني. ديوان. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413, vərəq – 256
13. رسائل افضل الدين ابراهيم بن علي الخاقاني. The Chester Beatty Library, MS 3798 şifrəli əlyazma
14. غایت ابداع. منشآت عربي افضل الدين بديل بن علي خاقاني شرواني. مقدمه، تصحيح وتعليقات محمد رضا تركي. تهران، ۱۳۹۸
15. محمد رضا تركي. منشآت عربي خاقاني. ادب فارسي، سال ۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص. 19-38
16. منشآت خاقاني. تصحيح وتحشئة محمد روشن. چاپ دوم. تهران: چپخانه احمدی، بهار ۱۳۶۲

Elnara ZEYNALOVA

The prose of Khagani Shirvani and the poet's new manuscript

S u m m a r y

The article considers the prose works which are the least studied directions of Khagani Shirvani's creativity and his recently found manuscript as a research object. It first notes the study history of the poet's poetry, containing well-known examples, then provides information about the manuscript MS 3798 received from the *Chester Beatty* Library in Dublin, Ireland and two letters in Arabic mentioned in it. The first letter was addressed to Qutb al-Din al-Abhari while the other one – to Awhad al-Din

al-Ghaznawi. It must be pointed out that these letters are also found in the cipher 1173/4 in the *Damad İbrahim Paşa* Collection of the *Süleymaniye* Manuscripts/Written Monuments Library of Turkey. Comparison of the two manuscripts showed that the copy from *Chester Beatty* is older and written more clearly than the one from *Süleymaniye*. Study of both manuscripts allows to assert that the translation and extensive scientific analysis of the two letters written by Khagani in Arabic will reveal new facts regarding Khagani's world vision, the spread of Sufism in Azerbaijan in the 6th century of Hijra, two historical figures to whom the letters were addressed to, also Khunaj, one of the medieval provinces of Azerbaijan and etc. The special attention is given to the date of the copy from *Chester Beatty* (Hijri 581), made by the calligrapher Abd al-Wahhab bin Abi al-Fadl al-Tabrizi, and considering the fact that the manuscript begins with a call for mercy for a poet's soul, it emphasizes the need to review all available sources in order to revise the date of Khagani's death.

Эльнара ЗЕЙНАЛОВА

Проза Хагани Ширвани и новая рукопись поэта **Р е з ю м е**

В статье в качестве объекта исследования рассматриваются прозаические произведения, которые являются наименее изученными направлениями творчества Хагани Ширвани, а также недавно обнаруженная рукопись поэта. Вначале речь идет об истории изучения прозы поэта, приводятся известные науке примеры, затем предоставляются сведения о рукописи с шифром MS 3798, полученной из библиотеки *Chester Beatty* в Дублине (Ирландия) и двух письмах на арабском языке, содержащихся в этой рукописи. Первое из писем было адресовано Кутб ад-Дину ал-Абхари, а другое – Аухад ад-Дину ал-Газнави. Следует отметить, что эти письма также имеются в рукописи с шифром 1173/4 в коллекции *Damad İbrahim Paşa* библиотеки рукописей/письменных памятников *Süleymaniye* Турции. Сравнение двух рукописей показало, что экземпляр из *Chester Beatty* древнее и написан более ясным почерком, чем экземпляр из *Süleymaniye*. Исследование, проведенное над обеими рукописями, позволяет утверждать, что перевод и обширный научный анализ этих двух писем, написанных Хагани на арабском языке, позволят обнаружить новые факты, касающиеся мировоззрения Хагани, распространения суфизма в Азербайджане в VI веке хиджры, двух исторических личностей, которым были адресованы эти письма, также области Хунадж, являющейся одной из средневековых азербайджанских провинций и др. В статье обращается особое внимание на дату составления экземпляра из *Chester Beatty* (581 г. хиджры), подготовленного каллиграфом Абд ал-Ваххабом бин Аби ал-Фадл ат-Табризи, и учитывая то, что в начале рукописи звучит призыв к помилованию души поэта, особо подчеркивается необходимость пересмотра всех имеющихся источников с целью пересмотра даты кончины Хагани.